

Betydelseförändring i svenskan: två empiriska undersökningar

Sven-Göran Malmgren

Inledning

De flesta empiriska undersökningar av betydelseförändring studerar, naturligt nog, en begränsad del av ordförrådet. Goda svenska exempel från senare år på sådana undersökningar är Lundblad (2001) och Svanlund (2001). Det finns också moderna undersökningar baserade på ett något bredare ordmaterial, särskilt Stålhammar (1997) och Jonsson (2003). Här kan också nämnas Erik Wellanders klassiska arbeten (bl.a., sammanfattande, 1969). Wellander hade ambitionen att studera alla typer av betydelseförändringar, medan Stålhammar och Jonsson i allt väsentligt inriktar sig på metaforer. Det kanske främsta av alla svenska arbeten om betydelseförändring, Stern (1931), är huvudsakligen teoretiskt inriktat, men den modell Stern kom fram till har inspirerat åtskilliga empiriska studier, bl.a. Warren (1992; jfr även Sjöström 2001).

Man kan fundera över om det skulle gå att – visserligen på ett yttligare sätt – täcka ett ännu bredare ordmaterial än Wellander, Stålhammar och Jonsson. Ytterst är frågan snarast om det vore det möjligt att göra en studie över *alla* viktiga (lexikaliserade, icke-tillfälliga) betydelseförändringar under en viss tidsperiod. Det finns faktiskt en – och förmodligen endast en – studie som i varje fall antyder att svaret är ja, Warren (1992). Warren undersöker inte mindre än 500 engelska ord som har undergått betydelseförändringar under 1970- och 80-talet. Materialet hämtas från två ordböcker över engelska nyord. Warren får bl.a. fram tillförlitlig statistik över betydelseförändringarnas fördelning på olika typer (metafor, metonym etc.).

I förlängningen av detta anmäler sig en ännu större fråga: kan man föreställa sig en svensk ”betydelsehistoria” med en täckningsgrad jämförbar med den man t.ex. finner i Wesséns språkhistoria när det gäller morfologi och syntax (Wessén 1965)? I Wesséns språkhistoria nämns semantiska förändringar knappast alls, och även i senare svenska språkhistorier spelar de en mycket underordnad roll. Intressant nog kan man däremot finna en del upplysningar om betydelseförändringar i danskan i Skautrups danska språkhistoria (se t.ex. Skautrup 1968:272ff).

Svaret på den större frågan får anstå. Det får räcka med att konstatera att nödvändiga data om nysvenskan är tillgängliga, i varje fall när SAOB en gång är fullbordad. I SAOB finns i princip alla viktiga betydelseförändringar i svenskan sedan 1520-talet behandlade, dock givetvis med luckor i början av 1900-talet till följd av den långa utgivningstiden. Men från och med 1945 har vi åter god täckning av betydelseförändringarna i svenskan tack vare Svenska språknämndens båda nyordsböcker (NYORD 1, NYORD 2). I praktiken måste man – i samband med vår tänkta svenska betydelsehistoria – tänka sig någon typ

av urval ur SAOB:s enorma ”korpus” av betydelseförändringar. Hur det urvalet ska gå till är allt annat än givet, men i varje fall kommer det att underlättas av att SAOB:s elektroniska version (OSA-databasen) undan för undan blir alltmer välstrukturerad och sökbar.

I den här uppsatsen handlar det om något oändligt mycket blygsammare än en svensk betydelsehistoria. Min enkla tanke är emellertid att det faktiskt går att överblicka nästan alla viktiga svenska betydelseförändringar under perioden ca 1980 – ca 2000 tack vare NYORD 2. (Det går att göra samma sak för perioden 1945–1980 med hjälp av NYORD 1, men det får anstå till ett senare tillfälle.) Det visar sig vid en excerpering att NYORD 2 förtecknar ca 140 betydelseförändringar. Trots att detta antal är klart lägre än Warrens 500 blir det därför möjligt att jämföra resultat för svenskan med Warrens resultat för engelskan.

Allt detta gäller den första delen av uppsatsen, där tonvikten ligger på *lexikala* ord – betydelseförändringar hos ord från de öppna ordklasserna. Det går givetvis att tala om betydelseförändringar inom de slutna ordklasserna också, men i likhet med Warren (1992:13) tror jag att det är fördelaktigt att behandla lexikala och grammatiska ord åtskilda. Även om vissa forskare talar om metaforiska förändringar t.ex. i samband med grammatikalisering (jfr nedan) är det enligt min mening tveksamt om detta är fruktbart. Det är också mycket troligt att semantiska förändringar inom de slutna ordklasserna sker långsammare än inom de öppna. De flesta kan säkert på stående fot räkna upp ett antal betydelseförändringar hos lexikala ord under de senaste 20 åren, men det är långtifrån lika lätt att komma på betydelseförändringar som berör grammatiska ord under samma period.

Det bör därför gå att täcka en längre period när det gäller de slutna ordklasserna, även om man också här gärna vill se något som liknar heltäckning. Avsikten är i varje fall i uppsatsens andra del att lyfta fram (många av) de viktigaste semantiska förändringarna inom de slutna ordklasserna sedan förra hälften av 1800-talet till idag. Min – möjligen förmättna – förhoppning är att uppsatsens två empiriska delstudier kan ge en liten föreställning om hur ett par avsnitt av en svensk betydelsehistoria skulle kunna se ut.

2. Betydelseförändringar hos lexikala ord 1980–2000

2.1. Warrens modell och några svenska exempel 1980–2000

Warren (1992:25) antar att den stora majoriteten av betydelseförändringar kan hänföras till någon av följande typer:

- 1) Specialisering (hos Warren *Particularization*)
- 2) Implikation
- 3) Metonym
- 4) Metafor

Antagandet får senare stöd av hennes resultat. Utom dessa huvudgrupper räknar hon med en grupp *analogi* och ytterligare några grupper som visar sig föga frekventa och förbigås här; de är inte heller representerade i mitt svenska material. Gruppen *analogi* omfattar betydelselån men också t.ex. betydelseförändringar hos vissa ord som är analoga med förändringar som redan inträffat hos morfologiskt besläktade ord. Termerna *metafor* och *metonym* används på traditionellt sätt (relaterade till likhet resp. samband) och användningen av termen *implikation* kan illustreras med det svenska exemplet *omedelbar(t)*. Ordet betydde ursprungligen ungefär 'utan mellanled eller omvägar'. Eftersom det som går utan mellanled går fort jämfört med det som passerar olika mellanled, uppstod implikationen 'utan mellanled (och därför fort)'. Så småningom uppfattades den senare komponenten som primär och vi fick betydelsen 'genast'.

En aning överraskande är det kanske att den traditionella kategorin *generalisering* (motsatsen till specialisering) saknas i Warrens modell. Hon framhåller bl.a. (s. 50) att exempel på (lexikaliserad) generalisering är sällsynta. Det är säkert riktigt, men rent principiellt borde kategorin generalisering rimligen vara med på något sätt. En tänkbar möjlighet är kanske att betrakta generaliseringar som en undergrupp till metaforerna.

Jag kommer att använda mig av Warrens modell eftersom det underlättar en jämförelse svenska-engelska. Som alltid finns det givetvis en risk för att olika språkforskare uppfattar semantiska kategorier som metafor, metonym etc. på olika sätt. Jag kommer därför först att diskutera några intressanta (gräns)fall ur mitt material.

En av de allra viktigaste lexikala betydelseförändringarna under perioden är uppkomsten av betydelsen 'socialt avancemang' av ordet *klassresa*. Det kan förefalla givet att denna betydelseförändring ska föras till kategorin metaforer, men den analysen är inte problemfri. Ett socialt avancemang kan förvisso liknas vid en resa, men varför just en skolresa? I stället bör den nya betydelsen ha uppkommit som en nybildad sammansättning av *klass* ('samhällsgrupp') och *resa* i redan etablerad metaforisk användning. Noga taget äger alltså ingen metaforisk process rum när den nya betydelsen av *klassresa* bildas; man kunde kanske i stället tala om *analogi*. En helt annan sak är att den nya betydelsen säkert har blivit populär tack vare polysemin eller homonymin med *klassresa* i betydelsen 'skolresa' – det uppstår en sorts vits. Det kan givetvis inte heller förnekas att den nya betydelsen är metaforisk i så måtto att den innehåller ett metaforiskt element. Jag för den därför med tvekan till metaforgruppen. Ett intressant parallellfall till *klassresa* är *gräddfil*.

Ordet *ikon* har under perioden fått två nya betydelser, dels 'klickbar bild på datorskärm', dels 'idol'. Den första betydelsen är metaforisk (ev. kan den ses som en generalisering), medan den andra kan antas ha uppkommit genom en

metaforisk process följt av en metonymisk. Från ursprungsbetydelsen 'kultbild av helig person' får vi den metaforiska (eller möjligen generaliserade) betydelsen 'bild av idol' och därefter metonymiskt betydelsen 'idol'. Det är dock tänkbart att den "förmedlande" betydelsen enbart är en konstruktion som aldrig har förekommit i verkligheten.

Den nya (bl.a. ekonomiska) betydelsen av *aktör* (jfr *marknadens aktörer*, om personer, företag m.m.) kan uppfattas som metaforisk, utgående från betydelsen 'skådespelare'. Men det är också fullt tänkbart att den har uppkommit genom en ny avledning av verbet *agera* som länge haft motsvarande betydelse. I det senare fallet är det fråga om analogi. Oavsett bildningsprocessen är det dock knappast någon tvekan om att den nya betydelsen väcker associationer till betydelsen 'skådespelare'. Även denna betydelseförändring räknas därför – med tvekan – som metaforisk.

Ett av få exempel på implikation under perioden utgör adjektivet *senior* i betydelsen 'som har högre ställning'. Ursprungsbetydelsen är givetvis 'äldre', implikationen var att äldre medarbetare ofta har en ledande ställning. Sedan har andra ledet blivit primärt; man kan vara "senior medarbetare" i ett företag och ändå ung.

Betydelsen 'tuff inställning, tufft uppträdande' av *attityd* bör kunna ses som en specialisering, utgående från betydelsen 'inställning, uppträdande'.

Den nya användningen av *vimla* i sammanhang som *massor av folk vimlade i foajén* får betraktas som metonymisk, uppkommen genom konstruktionsväxling ur uttryck som *det vimlade av människor*. Men även denna betydelseförändring skulle eventuellt kunna föras till kategorin analogi, eftersom samma betydelseförändring tidigare har drabbat ord som *myllra* och *krylla*. Likväl för jag den (med tvekan) till metonymgruppen.

En avgörande skillnad mellan engelska och svenska är den höga frekvensen av betydelselån i svenskan, vanligen just från engelskan. Om man för betydelselån till kategorin analogi blir denna grupp därför mycket större i svenskan än i engelskan. Samtidigt kan det emellertid vara fruktbart att dela upp också betydelselån i metaforer, metonymer etc. Det är också troligt att de uppfattas som (fräscha) metaforer etc. av de flesta språkbrukare, även om den metaforiska processen inte ägt rum i svenskan.

I resultatdelen i avsnitt 2.3 kommer jag i huvudsak att redovisa även betydelselån som metaforer, metonymer etc., likvärdiga med metaforer etc. som skapats i svenskan.

2.2. Konceptuella metaforer: ett par anmärkningar

Warrens modell, som jag övertagit, innebär en typ av kategorisering som har anor åtminstone från slutet av 1800-talet. Under 1900-talet förfinades den från början enkla modellen på olika sätt, inte minst genom Sterns (1931), Ullmans (1962) och på senare tid Warrens arbeten. Den lämpar sig utmärkt för

kvantitativa beräkningar av det slag som redovisas i nästa avsnitt. I motsats till tidiga klassificeringar, t.ex. Pauls (1880), beskriver de nyare modellerna – i varje fall från och med Stern (1931) – inte bara resultatet av betydelseförändringen utan också själva processen. Efter hand har man också nått fram till en allt djupare förståelse av den fundamentala skillnaden mellan metaforer och metonymer.

Modeller av detta slag anklagas emellertid ibland för att vara mer inriktade på ren beskrivning än på förklaring. Undersökningar av, eller tabeller över, enskilda metaforer, metonymer etc. kan också göra ett atomistiskt intryck. Mer överblick kan man få genom att gruppera exempelvis metaforer ämnesvis, t.ex. i krigsmetaforer, idrottsmetaforer, ekonomiska metaforer etc., eller genom att gå andra vägen och t.ex. fråga vilka metaforer ekonomins, medicinens eller fysikens fackspråk använder sig av. I det förra fallet utgår man från metaforens bildled, i det senare från dess sakled. I en större diakron studie över betydelseförändringar – ytterst: en svensk betydelsehistoria – vore båda tillvägagångssätten av stort intresse, inte minst med tanke på vad resultaten kan visa om samspelet mellan språk och samhälle (jfr Teleman 1985). Stålhammar (1997), där analyserna huvudsakligen utgår från sakledet, är ett utmärkt exempel på denna typ av studier.

Den på senare år inflytelserika teorin om *konceptuella metaforer* (Lakoff & Johnson 1980 och många senare arbeten) kan ses som en vidareutveckling av idén att gruppera metaforer efter ämnesområden. Medan den enklare modellen enbart grupperar det ena ledet (antingen sakledet eller bildledet) i metaforen, grupperas båda leden tillsammans i Lakoff & Johnsons modell. Resultatet blir mer abstrakta storheter, s.k. konceptuella metaforer som presenteras på ett tilltalande enkelt sätt, nästan i form av en sorts slagord (i versaler): TIME IS MONEY, LOVE IS A JOURNEY, UP IS GOOD, DOWN IS BAD etc. En grundtanke är att vi förstår och skapar nya metaforer (i traditionell mening) enbart tack vare att vi har kunskap om överordnade konceptuella metaforer (t.ex. TIME IS MONEY); se t.ex. Lakoff & Turner (1989). Åtminstone i starkare versioner av teorin hävdas sålunda att det inte finns enskilda metaforer som inte emanerar ur en överordnad konceptuell metafor; själva termen *metafor* är snarast reserverad för den mer abstrakta storheten *konceptuella metaforer*.

Det tycks råda rätt stor enighet om att teorin om konceptuella metaforer är ett värdefullt bidrag till metaforforskningen. Viktigast är kanske att den tillhandahåller ett enkelt instrument för att skapa en överblick över notoriskt svåröverskådliga data. Men teorin har också kritiserats, särskilt för att det finns svag evidens för de teoretiska anspråken. Exempelvis hävdar Jonsson (2003:140ff) att det räcker att hänvisa till analogier för att förklara hur vi förstår och skapar nya metaforer, och Svanlund (2001:87) framhåller att tesen att vi förstår och skapar nya metaforer (i traditionell mening) enbart via konceptuella metaforer leder till den märkliga konsekvensen att nya konceptuella metaforer

aldrig kan uppstå. I den mån man inom den konceptuella metaforer-in över huvud taget intresserar sig för annat än metaforer är det också påfallande att man ofta slarvar med distinktionen metafor/icke-metafor; Svanlund (2001:86) ger ett exempel.

Enligt min mening gör också formuleringen av konceptuella metaforer ibland ett rätt vårdslöst intryck. Exempelvis tycks många av dem vara alltför speciella. Något av ett flaggskepp tycks den (förmenta) konceptuella metaforen LOVE IS A JOURNEY vara; den ligger lätt åtkomlig på Lakoffs hemsida. I själva verket är det ju här i bästa fall fråga om ett ganska otypiskt specialfall av en tänkbar konceptuell metafor LIFE IS A JOURNEY eller kanske hellre LIFE IS MOVEMENT, och rese- eller rörelsemetaforen tycks vara mycket starkare när det gäller andra inslag i livet än kärleken, t.ex. uppväxten, karriären (*klassresa!*), åldrandet och döden.¹

En av de viktigaste metaforerna som skapats under vår period är *fallskärm*. Att vi förstod den metaforen första gången vi hörde den kan förklaras på olika sätt (om man bortser från den hjälp kontexten givetvis gav). Med Lakoff & Johnson kunde man hänvisa till den mycket allmänna konceptuella metaforen DOWN IS BAD (vilket medför att dämpning av en nedåtrörelse är bra). Mer direkt – men väl mindre i den konceptuella metafor-teorins anda – kunde man hävda att fallskärmsmetaforen lätt härleds från en konventionell metaforisk användning av *fall*. Ytterligare en möjlighet vore att ta fasta på fallskärmens uppgift: den räddar någons liv, därför kan en ”metaforisk fallskärm” rädda någons ekonomi. Möjligen kan man i detta sammanhang föreställa sig att en lämplig konceptuell metafor är inblandad (t.ex. EKONOMI ÄR LIV?). Lika svårt som valet mellan dessa alternativ är, lika svårt tycks det vara att finna tydliga kriterier för hur en mer definitiv uppsättning av konceptuella metaforer skulle etableras.

När detta är sagt bör det ändå framhållas att det vore intressant att se en svensk betydelsehistoria baserad på en kontrollerad uppsättning (antagna) konceptuella metaforer, dock helst präglad av insikten att nya konceptuella metaforer kan uppstå under resans gång!

2.3. Några kvantitativa resultat

Vi återvänder nu till jämförelsen mellan Warrens engelska material och mitt svenska material med 135 betydelseförändringar från perioden 1980–2000. För engelskans del får Warren följande fördelning mellan huvudkategorierna.

¹ En speciell aspekt, i korthet. Lakoff och Johnson förvånar sig (1980:115f.) över att konceptuella metaforer inte uppmärksammas i ordböcker. De förbiser dock den typ av ordböcker där sådan information naturligtvis hör hemma, thesaurer. Intressant nog ger emellertid en av de nyaste engelska inlärningsordböckerna, MACMILLAN, uppgifter av det slag Lakoff & Johnson efterlyser, t.ex. att livet ofta beskrivs som en resa (men naturligtvis sägs inget sådant om ordet *love*).

Specialisering (particularization)	169
Implikation	32
Metonym	27
Metafor	205
Analogi	30
Övr.	37

För svenskans del kan först konstateras att ca 55 av de 135 betydelseförändringarna är troliga betydelselån, huvudsakligen från engelskan. En excerpering av NYORD 1 ger ett liknande resultat: ungefär 230 av totalt ca 630 betydelseförändringar är sannolika betydelselån. I båda nyordsböckerna är sålunda ca 40 procent av alla betydelseförändringar troliga betydelselån.

I det följande bortser jag från skillnaden mellan betydelselån och inhemska betydelseförändringar. Jag avstår också från att upprätta en särskild grupp ”Analogi” här, men i appendixet i slutet av uppsatsen, där de 135 betydelseförändringarna återfinns, markeras ett tiotal betydelseförändringar som *kan* vara resultat av analogi.

Gruppen ”Övriga” i tabellen nedan omfattar dels svårbestämda fall, dels ”kombinationer” av typen *ikon* ovan, dels och framför allt nya betydelser som inte har någon påvisbar relation till den ursprungliga betydelsen – om man så vill fall av tydlig homonymi.

Vi för då följande fördelning av de 135 svenska betydelseförändringarna:

Specialisering	5
Implikation	3
Metonym	17
Metafor	81
Övriga	29

I både det engelska och det svenska materialet är metaforerna den största gruppen; i svenskan är de helt dominerande. I båda materialen är också kategorierna metonym och implikation tämligen små. Den stora skillnaden gäller kategorin specialisering, som är obetydlig i det svenska materialet men mycket stor i det engelska. Möjligen hänger detta samman med att de engelska lexikon som tillhandahåller Warrens material i större utsträckning än NYORD 2 tar upp fackspråk; en stor del av Warrens specialiseringar har fackspråklig karaktär, och specialisering kan vara en kategori som är vanligare i fackspråk än i allmänspråket.

I varje fall i svenskan ter sig sålunda icke-metaforiska betydelseförändringar frekvensmässigt obetydliga jämfört med metaforiska. Man måste dock hålla i minnet att det här handlar om *lexikaliserade* betydelseförändringar; det är möjligt att t.ex. mer tillfälliga metonymer spelar en större roll (i förhållande till

tillfälliga metaforer) i löpande kommunikation än vad antalet lexikaliserade metonymer låter förmoda.

En enkel undersökning av vilka ämnesområden som i störst utsträckning tillhandahåller metaforer ger följande resultat:

Sport och spel	16	surfa, timeout
Hus och hem	7	golv, glastak
Natur	7	avknoppning
Resa/förflyttning	6	landa, klassresa
Religion	4	ikon, ayatolla
Häls och sjukdom	3	virus

Inte oväntat dominerar området Sport och spel eftertryckligt. På behörigt avstånd kommer områdena Hus och hem, Natur och Resa/förflyttning. Troligen är dominansen av idrotts- och i någon mån spelmetaforer något som karakteriserar svenskan under en stor del av 1900-talet. Det är i så fall en mycket viktig förändring i förhållande till tidigare perioder; med en informell tillämpning av Lakoff & Johnsons teori bör man våga påståendet att ny konceptuell metafor CIVIL VERKSAMHET ÄR SPORT har uppstått.

3. Betydelseförändringar hos grammatiska ord ca 1800–2000

Med grammatiska ord menas här ord som tillhör de slutna ordklasserna jämte hjälpverb. Gränsen mellan de öppna och de slutna ordklasserna går dock rätt igenom adverb, och adverb med ett tydligt lexikalt innehåll utesluts i detta sammanhang. Exempel på sådana adverb är i allmänhet sättsadverb avledda av adjektiv och dessutom t.ex. väderstreckords, musikaliska termer som *adagio* etc. Övriga adverb, alltså de som är intressanta här, kan kallas *grammatiska adverb*.

Många betydelseförändringar som berör de slutna ordklasserna är av typen *grammatikalisering*. Med grammatikalisering menas här på gängse sätt övergång från lexikal till grammatisk funktion (t.ex. övergången från presensparticip till preposition av ordet *beträffande*), eller övergång av ett redan grammatiskt ord till en (ännu) mer grammatisk funktion (t.ex. övergången från tidsadverb till adversativt adverb av *emellertid*). Vad som menas med ”mer grammatisk” funktion är omstritt och kan inte diskuteras i detalj här, men några ganska okontroversiella exempel är övergång från adverb till preposition/subjunktion, övergång från preposition till suffix och övergång från tids- och sättsadverb till satsadverb. (Jfr t.ex. Hopper & Traugott 1993.)

Men grammatiska ord kan också ändra betydelse utan att få mer utpräglad grammatisk funktion. Ett exempel är betydelseförsvagningen hos de flesta adverb för säkerhet, där säkerhetsbetydelsen har övergått till en betydelse ’nästan säkert’.

Som betydelseförändring räknas här också förlust av en betydelse hos ett ord som i övrigt lever kvar. Däremot räknas inte orddöd och inte heller uppkomst av nya ord eller frekvensförändringar. (Om detta i Malmgren 2002, där också vissa av nedanstående fall av betydelseförändring diskuteras lite närmare).

Vi ska här ytterst summariskt gå igenom de viktigaste betydelseförändringarna hos de grammatiska orden från början av 1800-talet till nutid. Om inget annat sägs (såsom när det gäller prepositioner och verbpartiklar) är ambitionen att beröra i varje fall de flesta viktigare betydelseförändringar av detta slag. Huvudkällor är SAOB och Dalins ordbok från 1850-talet, förutom Språkbanken (<http://spraakbanken.gu.se>).

Vi går igenom de grammatiska orden ordklassvis och börjar med konjunktioner/subjunktioner.

3.1. Subjunktioner (och konjunktioner)

Bland subjunktionerna tycks inte särskilt mycket ha hänt (viktiga frekvensförändringar behandlas i Malmgren 2002). Det tycks dock finnas åtminstone tre ganska viktiga fall av *betydelsedöd*. Orden *efter* och *såsom* kunde ännu på 1800-talet användas som kausala subjunktioner och ordet *helst* som en sorts modifierad kausal subjunktion ('särskilt eftersom'). Exempel på de nu döda användningarna är *Är då din far död, efter han ej mer kan se vilken duktig skytt du är* (E. Flygare-Carlén), *Såsom han stod två trappor upp kunde han genom fönster se ...* (Almqvist) och *Detta irriterade honom, helst han icke kunde förklara fenomenet* (Strindberg). Om man räknar vissa lexikaliserade fraser som subjunktioner, kan man möjligen anteckna ett par moderna fall av grammatikalisering: *jämfört med* (>'än'; 'som'; se Hammarberg 1995) och *så länge* (snarare konditional än temporal subjunktion i satser som *Det är enkelt att få jobb så länge man är trevlig*).

Bland konjunktionerna tycks ingen särskilt viktig betydelseförändring ha inträffat. (Möjligen är konjunktionen *så* ett undantag; den förbigås dock här.)

3.2. Prepositioner (och verbpartiklar)

Bland prepositionerna och verbpartiklarna har däremot alltför mycket inträffat för att ens en summarisk översikt ska vara möjlig. Vi koncentrerar oss här på ett par typer av grammatikaliseringar.

Flera particip har övergått till nästan enbart prepositionell funktion: *beträffande*, *avseende*, *förutsatt*, *givet* m.fl. Ordet *enlig(t)* har förlorat sin ursprungliga adjektiviska funktion (*hans agerande var enligt med bestämmelserna*) och är numera preposition (och suffix eller pseudosuffix). Utvecklingen inleddes på 1700-talet och var i huvudsak avslutad i början av 1900-talet.

Under de senaste decennierna har substantivet *typ* börjat användas som preposition eller kanske snarare adverb (*han är typ 30 år, han kom typ igår*). (Se vidare Ohlander 1983.)

3.3. Pronomen

Om pronomenen finns det inte särskilt mycket att säga. Givetvis är det svenska pronomensystemet i allt väsentligt stabilt sedan flera århundraden tillbaka.

Ett viktigt fall av betydelsedöd kan dock noteras för ordet *den*, som på 1800-talet fortfarande kunde användas som relativt pronomen: *Han gick ner i matsalongen och inhandlade sig en cigarr, den han ock påtände ...* (Almqvist).

I övrigt tycks de viktigaste förändringarna ha inträffat bland personliga pronomen. Mycket komplicerade förhållanden råder givetvis när det gäller tilltalskickets förändringar. Förändringarna i användningen av *du* och *ni* kan ses som frekvensförändringar och behandlas därför inte här. Däremot kan väl användningen av *han/hon* som tilltalsord betraktas som död, i varje fall i standardsvenska (och därmed som ett fall av betydelsedöd). Användningen av *vi* som tilltalsord (bl.a. på sjukhus) förekom möjligen redan före vår period. På senare år har *du* börjat användas som en sorts indefinit pronomen ('man').

Slutligen har pronomenet *själv* på senare år även i standardsvenska börjat användas närmast som ett adjektiv i betydelsen 'ensam'.

3.4. Hjälppverb

Också det svenska hjälppverbssystemet verkar vara mycket stabilt, i varje fall om man tar termen hjälppverb i snävare mening. Möjligtvis kan man tolka det moderna bortfallet av *att* i samband med hjälpp verbet *komma* (*han kommer göra det*) som ett fall av grammatikalisering. Man kan i varje fall observera att de mest prototypiska hjälppverben (modala och temporal) konstrueras utan *att*. Från den synpunkten kan man hävda att *komma* håller på att bli ett mer prototypiskt hjälppverb.

3.5. Interjektioner

Om man räknar med genuint talspråk, är förändringarna i denna grupp svåröverskådliga. Här inskränker vi oss till interjektioner som förekommer någorlunda frekvent även i skriftspråk.

Absolut viktigast är då utvecklingen av *hej* till hälsningsord (se Molde 1985). Den nya betydelsen, och senare även användningen som avskedsord, har uppkommit ur en tidigare användning som lystringsord. En liknande betydelseutveckling har även skett med ordet *hallå* (dock enbart till hälsningsord).

Ett par adverb, *precis* och *exakt*, kan sägas ha genomgått viss grammatikalisering så att de nu kan användas som svarsord, i stort sett liktydiga med (ett emfatiskt) *ja*.

3.6. Adverb

Betydelseförändringarna hos de grammatiska adverbena är talrika, och det är inte så lätt att få en överblick över dem. En möjlig indelning som kommer att prövas här är 1) betydelseförändringar som innefattar rumslig betydelse, 2) betydelseförändringar som innefattar tidsbetydelse, 3) övriga betydelseförändringar som berör modala adverb och 4) övriga betydelseförändringar.

3.6.1. Rumsbetydelse > annan betydelse

I den här gruppen träffar vi på något av en raritet: grammatiska adverb som utvecklats till en lexikalisk betydelse och används som adjektiv. Sådan *avgrammatikalisering* är mycket sällsynt (och enligt vissa forskare i det närmaste teoretiskt otänkbar). De nya adjektiven betecknar mänskliga sinnestillstånd (*nere, uppåt*), egenskaper (*bakom, framåt*) och i ett par fall grad av social acceptans (*inne, ute*). Betydelseförändringarna har huvudsakligen inträffat under 1900-talet.

En annan typ av betydelseförändring som berör åtskilliga adverb är övergång från rumsbetydelse till kvantitetsbetydelse. Några exempel, mest från 1800-talet, är *ytterst* ('mycket'), *bortåt* ('nästan'), *nära* ('nästan') och *runt* ('cirka').

De flesta övergångar från rums- till tidsbetydelse (*se framåt* etc.) har troligen ägt rum före vår period. Samma sak gäller antagligen många andra övergångar till abstrakta betydelser (t.ex. av *här* och *där*).

3.6.2. Tidsbetydelse > icke tidsbetydelse och omvänt

Flera av de mest grundläggande tidsadverbena har grammatikaliserats till en sorts emfatiska svarsord eller pragmatiska markörer under perioden: *aldrig, sällan* ('absolut inte'), *alltid* (i uttryck som *du kan alltid försöka*). Adverbet *nu* har fått en textstrukturerande funktion som inledare till nytt stycke och ny tankegång.

En viktig förändring är också att adverbet *emellertid* har förlorat sin tidsbetydelse och nu enbart används adversativt (före 1900, Lehti-Eklund 1990).

Omvänt har flera nya tidsadverb uppstått ur sättsadverb: *omedelbart* (jfr ovan) och genom analogi *direkt*, samt *precis* ('nyss' 1931), analogt med *just* (bet. 'nyss' redan 1737). En synonym till *ännu, fortfarande*, har bildats (ca 1850) genom grammatikalisering av presensparticipet av *fortfara*.

3.6.3. (Övriga) förändringar som berör modala adverb

Vi delar in de modala adverbena i möjlighetsadverb, trolighetsadverb, säkerhetsadverb, självklarhetsadverb och en grupp övriga.

I gruppen möjlighetsadverb (*kanske, möjligen* etc.) har knappast någon betydelseförändring inträffat. Grammatikaliseringen av verbfraserna *kan ske, kan hända* och *må hända* till sättsadverb var i huvudsak avslutad före vår period.

Grupperna trolighetsadverb och säkerhetsadverb kan behandlas gemensamt. Enligt Ljunggren (1936) har i stort sett alla säkerhetsadverb drabbats av en betydelseförändring av typen *säkert* 'helt säkert' > 'nästan säkert' under perioden. På liknande sätt har *nog*, som ursprungligen uttryckte säkerhet, övergått till att vara trolighetsadverb.

En viktig förändring är uppkomsten av betydelsen 'av allt att döma' hos adverbet *tydligen*, som tidigare snarast var en sorts säkerhetsadverb ('tydligt'). Förändringen kan illustreras av två Strindbergscitat: *När så de medspelande samtalande om, eller, som det tydligen syntes, kritiserade den som uppbar huvudrollen ...* (1872); *Tydligen voro alla innevånarne ute på begravningshögtidligheter ...* (1888).

Gruppen självklarhetsadverb har fått ett mycket viktigt nytillskott genom grammatikalisering: passivformen av *förstå* omtolkades under slutet av 1800-talet till adverb (se vidare Andersson 2002). Av mer marginell betydelse är uppkomsten av adverbet *såklart*, likaså genom grammatikalisering.

Ytterligare två modala adverb har undergått viktiga betydelseförändringar. Adverbet *faktiskt* har fått en pragmatisk funktion som markör av "anmärkningsvärdhet" (början av 1900-talet), och adverbet *nog* fick strax före mitten av 1800-talet en funktion som satsadverbialbildande partikel (*klokt nog* etc.). Ett av de tidigaste beläggen påträffas hos Almqvist: *Bland alla sina tusen omsorger hade han, billigt (= rimligt) nog, glömt bort kofodret* (1839).

3.6.4. Ytterligare några betydelseförändringar

Till sist ska ett par betydelseförändringar nämnas som inte passar in i ovanstående grupper. Den ena gäller konnektiver. Adverbena *alltså*, *sålunda* och *således* har slutgiltigt förlorat sin ursprungliga funktion av sättsadverb ('på det sättet') under perioden. Gemensamt för alla adverbena är att de numera huvudsakligen används för att markera slutsats i skriftspråk. Dessutom har *alltså* under 1900-talet fått nya användningar, huvudsakligen i talspråk, som en sorts turinledare (se Lehti-Eklund 1990).

Den andra förändringen gäller flera gradadverb, särskilt *rätt* och *ganska*, som slutgiltigt har ändrat betydelse från 'mycket' till 'tämligen' under perioden. Här kan slutligen också nämnas att gruppen av förstärkande gradadverb hela tiden får tillskott i form av (svagt grammatikaliserade) adjektivavledningar (*hemskt*, *förskräckligt*, *grymt* etc.).

4. Slutord

Jag har här försökt studera (de flesta) viktiga betydelseförändringar hos lexikala ord under en kort tidsperiod och (många, kanske de flesta) viktiga betydelseförändringar hos grammatiska ord under en längre period. Genomgången har med nödvändighet varit summarisk även om vissa generaliseringar har antytts. Just möjligheten att beskriva processer som

omfattar större grupper av ord är naturligtvis helt avgörande i samband med en tänkt svensk betydelsehistoria.

Svårigheten att finna sådana generaliseringar är kanske den främsta anledningen till att kategorin betydelseförändring hittills i stort sett har lyst med sin frånvaro i allmänna språkhistoriska framställningar. Man får hoppas att denna lucka så småningom kommer att fyllas – betydelseförändring är ovedersägligen en del av språkhistorien i lika hög grad som t.ex. morfologisk och syntaktisk förändring.

Litteratur

- Andersson, Peter 2002. Det förstås! *Utvecklingen av svenska självklarhetsadverb under 1800- och 1900-talet*. Göteborg. (Rapporter från ORDAT 14.)
- Dalin, A.F. 1850–55. *Ordbok öfver svenska språket*. Stockholm.
- Hammarberg, Björn 1996. Jämförelsekonstruktioner i svenskan och grammatikaliseringen av *jämfört med*. *Språk och stil* 5 (n.f.), s. 21–48.
- Hopper, Paul & Elizabeth Traugott 1993. *Grammaticalization*. Cambridge.
- Jonsson, Hans 2003. *Metaforen som semantisk händelse*. Lund.
- Lakoff, George & Mark Johnson 1980. *Metaphors we live by*. Chicago.
- Lakoff, George & Mark Turner 1989. *More than cool reason. A field guide to poetical metaphor*. Chicago.
- Lehti-Eklund, Hanna 1990. *Från adverb till markör i text. Studier i semantisk-syntaktisk utveckling i äldre svenska*. Helsingfors.
- Ljunggren, Karl Gustav 1936. Till de försäkrande adverbens betydelseutveckling i svenskan. *Nysvenska studier* 16, s. 88–122.
- Lundblad, Carl-Erik 2001. *Ord för personliga inre egenskaper*. Göteborg. (Rapporter från ORDAT 9.)
- MACMILLAN = *Macmillan English Dictionary for advanced Learners*. London 2002.
- Malmgren, Sven-Göran 2002. *Faktiskt, förstås och många andra*. Om förändringar i det svenska formordssystemet under 1800- och 1900-talet. *Språk och stil* 12 (n.f.), s. 99–146.
- Molde, Bertil 1985. Hej och god dag. *Språkvård* 1985:2, s. 3–7.
- NYORD 1 = *Nyord i svenskan från 40-tal till 80-tal*. Utarbetad av Svenska språknämnden. Stockholm 1986.
- Ohlander, Sölve 1983. Förslag typ löntagarfonder. *Språkvård* 1983:1, s. 21–30.
- NYORD 2 = *Nyordsboken. Med 2000 nya ord in i 2000-talet*. Stockholm 2000.
- OSA-databasen se SAOB.
- Paul, Herman 1880. *Prinzipien der Sprachgeschichte*. Halle.
- SAOB = *Ordbok över svenska språket utgiven av Svenska Akademien. Lund 1893–*. (Jämte motsvarande databas, OSA-databasen.)
- Sjöström, Sören 2001. *Semantisk förändring: hur ord får nya betydelser*. Lund.

- Skautrup, Peter 1968. *Det danske sprogs historie*. 4. Köpenhamn.
- Stern, Gustav 1931. *Meaning and the change of meaning*. Göteborg.
- Stålhammar, Mall 1997. *Metaforernas mönster i fackspråk och allmänspråk*. Stockholm.
- Svanlund, Jan 2001. *Metaforen som konvention*. Stockholm.
- Ullman, Stephen 1962. *Semantics*. Oxford.
- Teleman, Ulf 1985. Historien och språkhistorien. *Svenskans beskrivning* 15. Göteborg, s. 64–91.
- Warren, Beatrice 1992. *Sense developments*. Stockholm.
- Wellander, Erik 1968. Betydelseutvecklingens mekanik. *Nysvenska studier* 48, s. 71–192.
- Wessén, Elias 1965. *Svensk språkhistoria*. 1–3. 2. uppl. Stockholm.

Appendix. Ord (och ett par för- och efterled) som undergått betydelseförändring 1980–2000 (enligt NYORD 2, ingen hänsyn tas till betydelselån)

Anm. Utrymmet medger inte att information om ursprungsbetydelse och ny betydelse ges. Förhoppningsvis är det i de flesta fall klart vilken betydelseförändring som avses; i fall av tvivelsmål får man lätt besked i NYORD 2.

Metaforer

agenda*, aktör*, arena, arkitekt, arkitektur*, avknoppning, ayatolla, baby, backa, bergsprängare, bingo, blåslampa, bläddra, bogvisir (i fras), bollplank, bomba, bonus, brandvägg, broiler, clinch (i fras), dagordning*, designa, division, drev, fallskärm, fet*, framkant (i fras), frispel, fundamentalist, -fälla, glaspärlespel, glastak, golv*, grammatik, gräddfil*, härdsmläta, ikon ('bild på dataskärm'), intelligens, intelligent*, iskall*, kemi, kirurgisk, klassresa*, klippare, komma ut, koscher (?)-kramare, ladda ner, landa, lopp (i fras), lätt-, motorväg (i fras), mus, måla (i fras), målvakt, nalle, portal, punktmarkera, race (i fras), radar, ribba (i fras), rigga, ruta, ryggsäck, räls, skarp (?), skyddsängel, släppa, smart, spendera, stå ut, surfa, såga, tapp ('förlust')*, temp (i fras), timeout, turbulens, utbränd, virus, vägg (i fras), -vältare

Metonymer

adressera (?), bekväm, cirkulera, date, genus, grön (mjölk etc.), komfortabel*, konfrontera, kult, nollåtta, plus, program, rygg (i fras), röd (avgång etc.), selma, såpa, vimla*

Implikationer

beige (?), senior, tillbakalutad

Specialiseringar

attityd, bästföre-, fatwa, gömmare, mulla (grönsaker)

Kombinationer; gränsfall

flås ('kondition') – specialisering + implikation (?)
ikon ('idol) – metafor + metonym
portfölj ('samling') metonym/metafor?

Övriga (svåranalyserade samt klara homonymer, dvs. ej bet.samband)

accept, atlet, atletisk*, bugga, daterad, excellens, fasa in, frossa ('frosseri'), gasa, grå panter, hackare, hemland, kalkon, koncept, kurator, kvalificera, lobba, prisa, puck (i fras), rota, slutare, strippa, suga, tagg, tjänstekvinna, återställare

*Betydelseförändringen kan vara ett fall av analogi

Sven-Göran Malmgren

Institutionen för svenska språket, Göteborgs universitet

Box 200

405 30 Göteborg

malmgren@svenska.gu.se.